

مسجد جامع گناباد

دکتر عباس زمانی
استادیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه تهران

در تلفظ گناباد گویند شهری کوچک است بهتر از خور چند موضع توابع دارد و او را قلعه‌ای است که پسرگودرز ساخته است و حصارهای محکم دارد چنانکه از بالای آن تل ریگ تا غایت دیه‌ها و ولایتها مجموع در نظر باشد اما هرگز آن ریگ در باغات نمی‌آید و آبش از کاریز است و چهار فرسنگ درازی کاریز است و چاه آن تخمیناً هفتصد گز باشد و بیشتر کاریزها همچنین عمیق باشد و کاریزها از طرف جنوب بشمال می‌رود و قلعه‌ای بر دو طرف آنست یکی را قلعه خواشیر گویند و دیگری را قلعه درجان . حاصلش غله و میوه و ابریشم نیکو و فراوان باشد»^۸.

گناباد در دوره خوارزمشاهیان نیز آباد و دارای اهمیت بوده است زیرا یکی از سه مسجد دویاوانی خراسان که ذیلاً معرفی میشود در آن ساخته شده و در واقع این شهر در ردیف شهر زوزن^۹ مقرر ملک زوزن و در قلب استان کوهستان قرار داشته است^{۱۰}.

مسجد جامع گناباد از نظر پلان در تعداد بناهای دویاوانی^{۱۱} و عبارت است از یک حیاط بطول ۶۶ متر و عرض ۴۴ متر، دومدخل، دورشته رواق، دوشستان و دویاوان که مجموعاً در اطراف حیاط قرار دارند .

دومدخل از کوچه‌ای که در شرق مسجد واقع است به آن راه میدهند و به عبارت دیگر در دو زاویه شمال شرقی و جنوب شرقی حیاط قرار دارند .

مدخل جنوب شرقی ساده است ولی در مدخل شمال شرقی تزیینات جالبی وجود دارند . این مدخل قبل از در بشکل ایوانی است که سقف آن جناغی می‌باشد و با آجرهای مربع بطور زیگزاگ پوشیده شده است . کف مدخل نیم متر از کوچه مرتفع‌تر است و در طرفین آن دوسکوی آجری به ارتفاع ۸۰ سانتی‌متر قرار دارند و ارتفاع دودیوار جنبی از روی سکوها سه متر است .

گناباد مرکز شهرستان گناباد در سیصد کیلومتری جنوب مشهد واقع است و تا تهران ۱۲۰۰ کیلومتر فاصله دارد . طول این شهر ۵۸ درجه و ۲۰ دقیقه و عرض آن ۳۴ درجه و ۴۱ دقیقه و ارتفاعش ۱۱۰۰ متر است^۱ .

گناباد در تقاطع جاده‌های شرقی و مرکزی ایران یعنی جاده مشهد - زاهدان و یزد - مشهد واقع و یکی از شهرهای قدیم خراسان است . فردوسی شاعر گرانقدر ایران در شعری که بمناسبت برگشتن ایرانیان و تورانیان از جنگ سروده است از گناباد نام برده است :

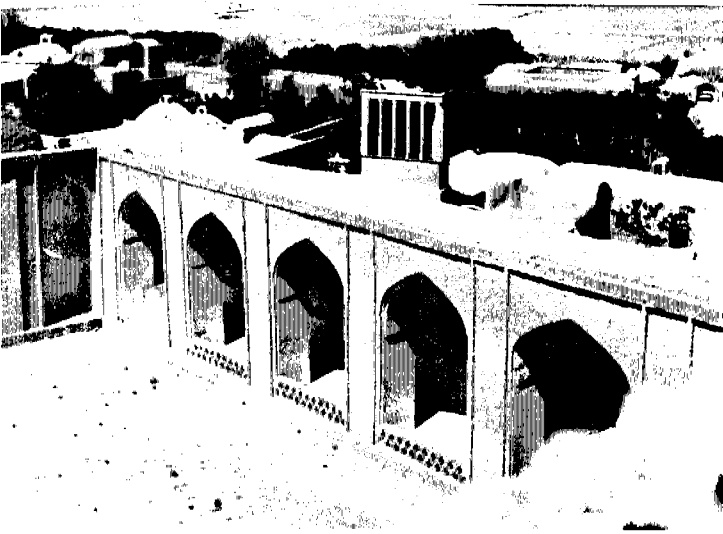
دوسالار هردو ز کینه بدرد همی روی بر گاشتند از نبرد
یکی سوی کوه گنابد^۲ برفت یکی سوی ربید خرامید تفت

مقدسی در کتاب (احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم) از این شهر بنام «جَنابَد»^۳ و «یَنابَد»^۴ یاد می‌کند. در کتاب جغرافی معتبر قرن چهارم هجری (حدود العالم من المشرق الی المغرب) نیز این شهر ینابد نامیده شده است^۵.

ابن حوقل در کتاب صورة الارض گناباد را به عنوان «یَنابَد» یاد کرده است : «و اما ینابذ فمدینه اکبر من خور و بناؤها من طین و لها قری و رساتیق و شربهم من ماء قنّی لهم» . استخری نیز گناباد را مانند ابن حوقل «یَنابَد» نامیده^۶ :

«من سکنان الی ینابذ یومان و من ینابذ الی قاین یومان . . .»
لسترنج مستشرق انگلیسی (۱۹۳۳ - ۱۸۵۴ میلادی)
مؤلف کتاب جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی نیز راجع باین شهر صحبت کرده است : «گناباد شهر بزرگی است در شمال خاوری تون که ابن حوقل آنرا «ینابذ» و مقدسی «جناود» نامیده‌اند و باشکال دیگر هم خوانده شده» .

ساختمانهای این شهر در قرن چهارم از گل بود ، هفتاد دهکده داشت و آبش از کاریز حاصل میشد . یاقوت گوید آنرا گنابذ گویند ، بجای جنابذ . حمدالله مستوفی گوید : «جنابذ

رواقهای مغرب حیاط مسجد جامع گناباد.

دریایه ستف جناغی يك باندگچی سفت به عرض ۲۵ سانتی متر دربین دونوار باریک گچی در سرتاسر دودیوار جنبی وبالای در قرا دارد. در نگاه اول تعدادی نقوش بیضی به چشم میخورد که بطور وارونه تکرار شده است ولی پس از دقت بیشتر پرندگان و گیاهانی که در این باند مجسم شده اند جلب توجه می کنند. پرندگان باریک اندام و دارای دم بلند اند و شبیه دارکوب می باشند و بطور متقارن^{۱۴} روبرو و یا پشت به پشت هم قرار گرفته اند. ساقه گیاهان درنوار بالا و سر برگ آنها درنوار پائین قرار گرفته است و هفت برگ کوچک در هر طرف وجود دارند به نحوی که پای پرندگان در روی برگ چهارم و متقار آنها در روی برگ دوم قرار دارد. در مرکز بیضی يك نقش گلایی در بین چهار جفت برگ کوچک و يك برگ بزرگ قرار دارد و از سر آن دوشاخه بطور متقارن به طرفین جستن می کنند. از ته بیضی نیز دوشاخه که هر يك پنج جفت برگ کوچک دارد جستن می کنند.

در حالتی که دو پرنده پشت به پشت قرار گرفته اند ستاره هفت پری وجود دارد که در مرکز آن يك گل هفت پر جا داده شده است. از بالای ستاره دوشاخه جستن می کنند که پس از دو برگ کوچک هر يك دو قسمت میشود و یکی از آن دو قسمت بشکل پیچ (Volute) در می آید.

در هر يك از دیوارهای جنبی هفت جفت و در بالای در دوازده جفت پرنده نقش شده اند. در بالای کتیبه سر در چند نقش وجود دارند:

اول دو پرنده پشت به پشت که در داخل يك چهار گوش و طرفین يك پالمت قرار دارند و سر خود را به عقب برگردانده اند^{۱۵}. دوم يك دایره که در بالای پالمت مذکور قرار دارد و حاوی اسلیمی^{۱۶} های متقارن است.

۱ - راهنمای ایران، نشریه دایره جغرافیائی ستاد ارتش، چاپ تابان، آذر ۱۳۳۰.
۲ - شاهنامه فردوسی تصحیح اغوستوس ولترس، لیدن، مطبعه بریل، ۱۸۸۰ میلادی، ص ۱۲۲۳.
۳ - احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم للمقدسی المعروف بالبشاری. چاپ لیدن مطبعه بریل ۱۹۰۶ میلادی، ص ۳۰۱.
۴ - ایضاً ص ۳۵۱ (راجع به وجه تسمیه گناباد جداگانه صحبت خواهد شد).

۵ - حدود العالم من المشرق الی المغرب تألیف در ۳۷۲ هـ. تصحیح سید جلال الدین طهرانی، مطبعه مجلس ۱۳۵۲ هجری، ص ۵۶.
۶ - صورت الارض تألیف ابی القاسم ابن حوقل النصیبی، طبع لیدن، مطبعه بریل ۱۹۳۹ میلادی، ص ۴۴۶.
۷ - مسالك الممالک لابی اسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی الامطخری المعروف بالکرخی، طبع لیدن مطبعه بریل ۱۹۲۷ میلادی، ص ۲۷۴، ۲۸۳ و ۲۸۴.
۸ - جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی تألیف لسترنج،

سوم دونهش کاجی که در طرفین نقوش بالا قرار گرفته و برگهایی شبیه برگهای یاد شده دارد.

در نمای جرز سمت راست مدخل شمال شرقی و سمت چپ مدخل جنوب شرقی واقع در دو انتهای ضلع شرقی حیاط مسجد تزیینات جالب توجه دیگری وجود دارند^{۱۷} باین معنی که يك قاب مستطیل در نمای جنب زاویه از آجرهای ساده و گلدار با ارتفاع ۲۷۵ متر تعبیه و در داخل آن سفالها یا آجرهای منقش به نقوش هندسی به ابعاد ۵ × ۲۳ × ۴۰ سانتی متر نصب کرده اند. نقوش این آجرها عبارت از يك کثیر الاضلاع منتظم و چهار کثیر الاضلاع غیر منتظم هشت ضلعی است و کثیر الاضلاع

ترجمه محمود عرفان، تهران ۱۳۳۷، ص ۳۸۴.
۹ و ۱۰ - ایضاً ص ۳۸۳ - نقشه شماره ۸.
۱۱ - گدار فرانسوی بناهای ایران را در دوران اسلامی از نظر پلان به ۷ دسته تقسیم می کند. به آخر مقاله مراجعه شود.
۱۲ - نقش دوحیوان پشت به پشت یا روبرو بیش از پنجاه هزار سال در ایران سابقه دارد. رجوع شود به:
"Edith Porada, Iran ancien, Paris, 1963. p. 23".
۱۳ - رجوع شود به صفحه ۱۸:

۱۴ - لغت اسلیمی همان کلمه اسلامی است. طرحهای اسلیمی از زمانهای قدیم در ایران سابقه داشته است و هنرمندان اسلامی آنها را بر سایر طرحها ترجیح داده و به فراوانی بکار برده اند و بهمین جهت است که به طرحهای اسلیمی یا اسلامی مشهور شده اند. بطور کلی اسلیمی طرحی است استیلزه از يك درخت یا گیاه با تمام پیچ و خمهای آن که از خطوط سیال با بندهای متناسب تشکیل میشود و غالباً در سرتاسر اثر هنری گردش می کند.

۱۵ - به عکسهای شماره ۳ و ۴ نگاه شود.

ایوان جنوبی مسجد جامع گناباد.

شرقی جدا می‌کند و بین مدخل شمال شرقی و رواقها دودرگاه وجود دارند.

در مغرب بنا یک ردیف رواق بشکل هفت ایوان عمود بر حیاط دیده میشود (عکس شماره ۱). قوس این رواقها نیز جناغی است و زه آنها مرکب از نیم آجرهایی است که از روی ازاره کنار حیاط شروع و بطور افقی رویهم چیده شده‌اند و از دو طرف دهنه رواق بالا می‌آیند و در کلید قوس بهم متصل میشوند. جلو پنج رواق از این رواقها تارمی مشبکی (عکس شماره ۱) قرار دارد و ورود و خروج از دو رواق طرفین صورت می‌گیرد.

در بعضی از جرزهای وصل به دیوار ته رواقها سوراخهائی وجود دارند که شاید در قدیم با تیرهای چوبی دوجرز بهم متصل میشده و یا هنگام ساختن بنا برای چوب بست مورد استفاده بوده است.

سقف رواقها گنبدهای کوچکی هستند که با استفاده از

منتظم هشت ضلعی در حقیقت روی چهار کثیر الاضلاع غیر منتظم مجسم شده و در مرکز آن میخی از گل پخته وجود داشته که آجر را در سطح دیوار محکم می‌کرده است. گل محدب این میخهای گل پخته با لعاب آبی فیروزه خوش رنگ لعاب داده شده است. این میخها که فعلاً شش عدد در زاویه جنوب شرقی و یک عدد در زاویه شمال شرقی باقی است چه از نظر استعمال و چه از نظر تاریخ گل پخته لعابدار درخور اهمیت می‌باشند.^{۱۱}

دورشته رواق این مسجد در مشرق و مغرب حیاط قرار دارند. رواقهای شرقی در دو ردیف و بین دو مدخل مسجد قرار دارند و بصورت هشت ایوان بر حیاط مسجد عمود می‌باشند. ستونهای که قوسهای جناغی و سقفهای گنبدی این رواقها را نگه میدارند به فاصله سه متر قرار گرفته‌اند و ابعاد پایه آنها در ردیف جلو ۱۴۰×۱۴۰ سانتی متر و در ردیف عقب ۱۲۰×۱۴۰ سانتی متر می‌باشد. یک تارمی آجری مشبک با ارتفاع ۶۰ سانتی متر رواقها را از حیاط و یک دیوار نازک آنها را از مدخل جنوب

گوشوار ۱۷ لچکی تعبیه شده‌اند. از زیر قسمتی از سقف‌ها که گچ آن ریخته است معلوم میشود که آجرها بطور افقی و دایره‌وار رویهم چیده شده‌اند. این رواقها از شمال بیک اطاق مربع و از جنوب بیک طاق نما متصل میشوند.

مسجد دارای دوشبستان ستوندار است که اولی در شرق ایوان جنوبی و دومی در شرق ایوان شمالی واقع است. شبستان اول بضلع ۱۰ متر و مرکب از سه ناو است که سقف آنها روی چهارستون داخل و جرزهای وصل بدیوارهای جنبی قرار دارد. ستونها چهارگوشند و در روی پایه‌هایی به ضلع ۱۱۲ سانتی‌متر قرار گرفته‌اند.

مطلب مهمی که در این شبستان وجود دارد کتیبه حاوی تاریخ بنا می‌باشد. این کتیبه در زیر قوس مدخل شبستان قرار دارد و با آجرهای برجسته و خط کوفی صورت گرفته است. به احتمال قوی از همین کتیبه‌گذار فرانسوی تاریخ بنا را استخراج نموده است^{۱۸} ولی چون فعلاً در زیر قوس مذکور قوس دیگری (شاید برای حفظ کتیبه و یا استحکام) ساخته شده است عکس برداری و خواندن آن به آسانی میسر نیست.

در بالای در مدخل و بین دو جناح قوس یک تریین مشبک گچی هندسی با نقوش کثیرالاضلاعهای هشت‌پر و مربع‌ها صورت گرفته است. در سمت چپ طاق‌نمای مدخل تزیینات مشبک مستطیل شکل دیگری نیز بیچشم میخورند.

شبستان واقع در شرق ایوان شمالی دارای پلان مستطیل بطول ۱۷ و عرض ۱۱٫۵ متر است و سقف آن در روی پایه‌های چهارگوش بضلع ۴٫۵ سانتی‌متر تعبیه شده‌اند. اثر جالب توجه این شبستان محراب کم‌عمق و تزیینات گچی آن است که از لحاظ کار و نقش شباهت به باند مدخل شمال شرقی مسجد دارد و تصور میشود هر دو در یک تاریخ صورت گرفته‌اند.

ایوان جنوبی - این ایوان (عکس شماره ۲) در جهت قبله ساخته شده است. عرض کف آن در داخل حدود ۹ متر و طول آن حدود ۱۸ متر و مساحت آن حدود ۱۶۰ متر مربع است و می‌توان آنرا از ایوانهای بزرگ محسوب داشت.

ضخامت هر یک از دیوارهای طرفین ایوان بیش از سه متر است و قوس جناغی شکل یا بطور بهتر شبیه ته‌کشتی نمای ایوان در بین آن دو دیوار قرار گرفته و مجموعاً تزییناتی بشرح ذیل دارد:

۱ - دو نیم ستون گرد آجری با بندکشی گچی که در پائین به پایه‌یی مکعب شکل و در بالا به سرستون چهارگوش نازکی به ضخامت ۱۰ سانتی‌متر منتهی میشوند. نیم ستون طرف راست نسبت به نیم ستون طرف چپ جدید بنظر میرسد زیرا طرز قرار گرفتن و ابعاد آجرهای آن با طرف چپ متفاوت است.

در بالای سرستونهای نازک سه آجر با دودفعه پیش‌آمدن پایه قوس ایوان را تشکیل میدهند و قوس مرکب است از:

الف - دو قطار پیچ که از طرفین در روی دو مخروط وارونه شروع میشوند و در کلید قوس بهم می‌پیوندند.

ب - یک نوار گل و پته‌یی با اسلیمی که در طرفین از روی سرستون شروع و به کلید قوس ختم میشود.

این اسلیمی عبارت از برگهای سه قسمتی است که در خم آنها پالمتهای پنج قسمتی قرار دارند. این برگها و پالمتهای در طرفین تا کلید قوس نه بار تکرار میشوند. عرض این باند اسلیمی حدود بیست سانتی‌متر است و پالمتهای کلید قوس هفت قسمتی می‌باشد.

ج - دو جفت نیم استوانه که در طرفین از روی یک پایه مکعب شروع میشوند. این نیم استوانه‌ها در طرف راست تا

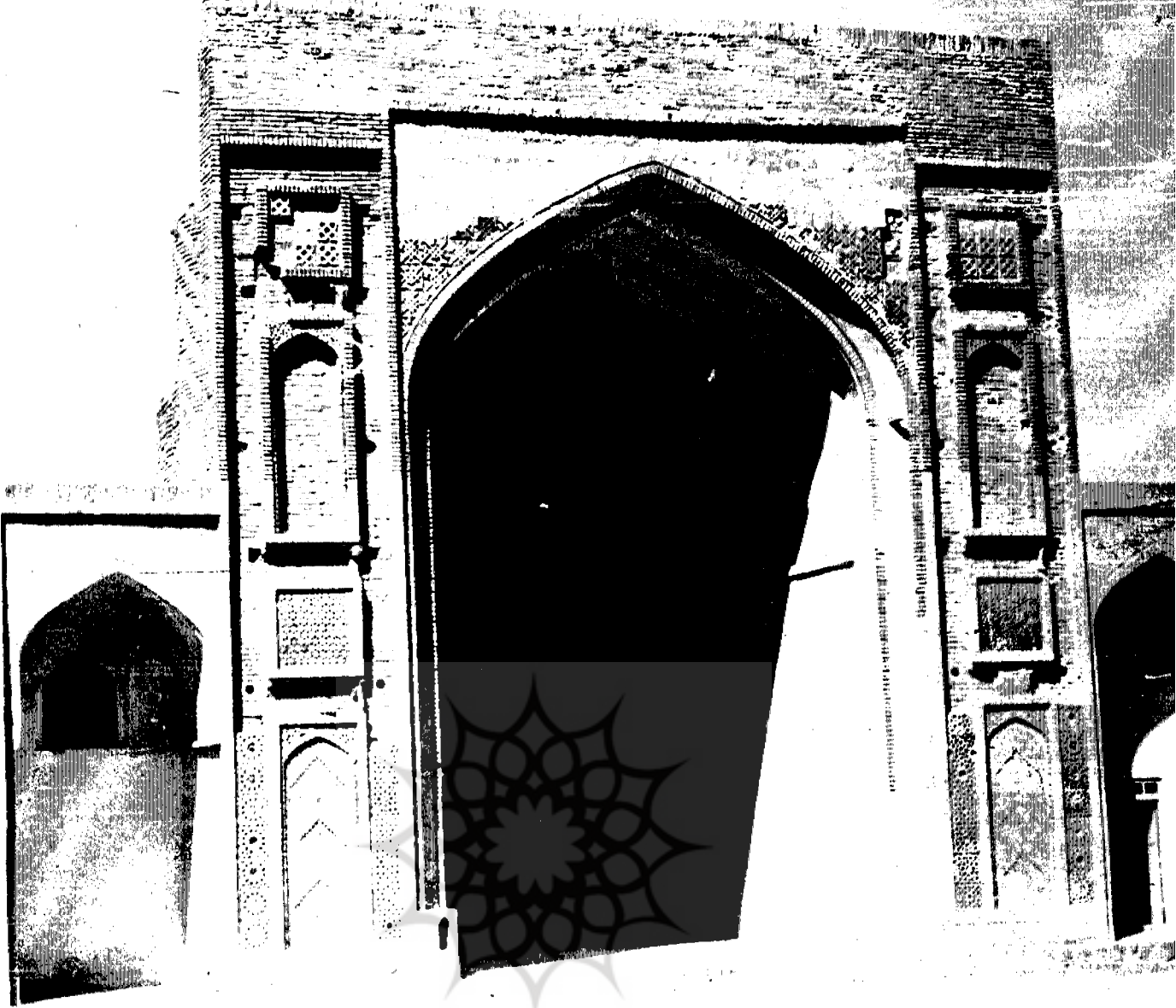
۱۶ - به صفحه ۱۲ و ۱۸ مراجعه شود.

۱۷ - گوشوار یا طاق روی گوشه برای تسهیل تعبیه یک گنبد مدور در روی پلان مربع تالارهای زمان اشکانی و ساسانی بکاررفته است. گوشوار تقریباً از مقابل بشکل مثلث بنظر میرسد و در این صورت اگر رأس آن در بالا باشد گوشوار معمولی و اگر در پائین باشد گوشوار لچکی نامیده میشود. به عبارت دیگر اگر در روی زاویه دودیوار ساخته شود رأس آن در بالا و اگر در زاویه بین دو قوس ساخته شود رأس آن در پائین خواهد بود.

18 - M. Godard. Athar-é Iran, T. IV, 1949, p. 145.

کتیبه کوفی داخل ایوان جنوبی مسجد جامع گناباد

ایوان شمالی مسجد جامع گناباد.

۳ - در طرفین باند مذکور باند دیگری مزین بیک‌ترین حصیری بسیار دقیق به عرض $1/15$ متر از گچ سفت ساخته شده است که فعلاً در سمت راست $4/75$ متر و در سمت چپ 7 متر از ارتفاع باقی است و با احتمال قوی این باند در بالای قوس نیز ادامه داشته و در اثر زلزله فروریخته است. در نگاه اول نقوش حصیری بصورت لوزیهای رویهم قرار گرفته بنظر میرسند ولی ضلع هر لوزی خود عبارت است از یک کثیر الاضلاع غیر منظم شش ضلعی که در داخل آن دو نوار تابیده شده قرار دارند. در داخل هر لوزی یک شکل صلیب یا + قرار دارد و چنانچه دو ضلع از لوزی پائین با دو ضلع از لوزی بالا در نظر گرفته شود صلیب‌های دیگری که از مقابل چون (X) بچشم میخورند مجسم میشوند. بنظر میرسد که قالبهای مخصوص برای قطعات این تزیین تهیه و در سطح دیوار آجری نصب شده‌اند.

۷۵ سانتی‌متر و در طرف چپ تا حدود یک متر دارای تزیینی از آجرهای منقش به نقوش کثیر الاضلاعهای شش ضلعی که در وسط آنها سوراخی وجود دارد می‌باشند. پس از این ارتفاع نیم استوانه داخلی با آجرهای گرد و نیم استوانه خارجی با ردیف آجرهای رویهم قرار گرفته ادامه پیدا می‌کند.

۲ - یک باند مزین بخطوط کوفی که در طرفین تزیینات مذکور و بالای قوس قرار داشته است. از ارتفاع این باند شش متر در طرف راست و 6.5 متر در طرف چپ باقی است ولی قسمتهای بالا در نتیجه زلزله‌های شدید گذشته خراب شده است. عرض این باند حدود 60 سانتی‌متر و طول دسته‌های حروف آجری برجسته آن قریب پنجاه سانتی‌متر است و ابعاد کادری که باند در طرفین و بالای قوس تشکیل میداده است حدود $10/60 \times 11/20$ متر بوده است.

۴ - دوباند مزین بخطوط کوفی و نقوش حصیری را ستونی از آجر که در طرفین بطور افقی رویهم و در بالای قوس بطور عمودی کنارهم چیده شده‌اند در میان گرفته است .
سطح دیوارهای داخل ایوان تا ارتفاع ۵/۵ متر با گچ اندود شده و در بالای هر یک از دو دیوار یک کتیبه کوتاه بخط کوفی دیده میشود (عکس شماره ۳). از پایه سقف بی‌الآجرها نمایانند و ارتفاع قوس ایوان از پایه تا کلید آن بیش از چهار متر می‌باشد . سقف ایوان مرکب از چهار گهواره جناغی عرضی است به این معنی که بدو پنج قوس عرضی تعبیه گردیده و سپس در بین قوسهای عرضی سقفهای گهواره‌یی عرضی ساخته شده‌اند و این سقفها به تبعیت از قوس‌نمای ایوان شکل جناغی بخود گرفته است . قسمتی از سقف که در بالای محراب قرار دارد بصورت نیم گنبد است . به احتمال قوی سقف ایوان در اثر زلزله شدید گذشته فروریخته و دوباره ساخته شده است ولی در تجدید بنا از پایه‌های اصلی تبعیت شده و شکل اصلی حفظ گردیده است .

محراب که در انتهای ایوان قرار دارد خود را بصورت نصف یک منشور هشت‌ضلعی منظم نشان میدهد و دارای دوردیف مقرنس و یک قوس جناغی می‌باشد . طول ضلع منشور ۵۴ سانتی‌متر و ارتفاع آن ۱/۶۵ متر است . این محراب در داخل با خطوط متقاطع ستاره شکل و بر گهای ظریف مزین شده و در سه حاشیه محاط است :

۱ - حاشیه باریک‌گلدان به عرض ۵ سانتی‌متر .

۲ - حاشیه دیگری به عرض ۳۵ سانتی‌متر حاوی نقوش گیاهی و بر گهای سه قسمتی .

۳ - حاشیه سوم به عرض ۳۵ سانتی‌متر شامل مربعات تزیینی .

ابعاد کادرهایی که از این حاشیه‌ها بوجود می‌آیند عبارتند از:

کادر کوچک ۱/۴۰ × ۲/۹۰ متر گلدان .

کادر وسط ۱/۸۰ × ۳/۳۰ متر گلدان .

کادر سوم ۲/۶۰ × ۴/۶۰ متر مربع با کلمه علی .

بنظر میرسد که این نقوش بصورت قالبهایی از گچ سفت و یا سفال سفید قبلاً تهیه و در سطح دیوار نصب شده‌اند .

ایوان شمالی - این ایوان (عکس شماره ۴) دارای ۶/۵ متر عرض و ۱۱ متر طول و ۱۲ متر ارتفاع است . سطح دیوارهای داخل آن با گچ اندود شده است . سقف آن مرکب از سه گهواره عرضی است که در بین چهار قوس عرضی تعبیه شده‌اند و یک نیم گنبد که در انتهای سقف با استفاده از گوشوار صورت گرفته است (عکس شماره ۴) . به احتمال قوی سقف این ایوان نیز مانند ایوان بزرگ در اثر زلزله فروریخته و مجدداً ساخته شده است . تزیینات نمای این ایوان بقرار ذیل است :

۱ - یک نوار آجری که آجرهای آن بطور افقی رویهم

قرار گرفته‌اند و عرض آن ۱۱ سانتی‌متر است و تا رأس قوس ادامه می‌یابد .

۲ - یک حاشیه گچی به عرض ۴۰ سانتی‌متر .

۳ - یک نوار آجری دیگر به عرض ۱۴ سانتی‌متر که در طرفین ایوان تا کلید قوس ادامه می‌یابد .

۴ - یک جفت کادر تزیینی که در نمای دو دیوار طرفین ایوان قرار دارند . هر یک از این دو کادر از عرض به سه قسمت می‌شود :

الف - دوباند تزیینی مشبک که از نصب قطعات گل‌پخته در سطح دیوار صورت گرفته‌اند . قطعات بالا فروریخته و فعلاً هفت جفت در دیوار شرقی و هفت جفت در دیوار غربی وجود دارد . از سوراخی که در مرکز هر قطعه وجود دارد معلوم میشود که این قطعات نیز وسیله میخهای گلی به دیوار وصل بوده‌اند (عکس شماره ۵) . هر قطعه دارای نقوش هندسی شعاعی نسبت بمرکز است .

ب - در ارتفاع و بین دوباند مشبک مذکور یک جفت طاق‌نما و یک جفت مربع تزیینی به تناوب قرار گرفته‌اند . تزیین هر یک از طاق‌نماهای پائین عبارت از سه لوزی است (عکس شماره ۶) که با آجر صورت گرفته‌اند ولی فعلاً در داخل دو طاق‌نمای دیگر تزیینی دیده نمیشود . در داخل یک جفت مربعی که در بالای طاق‌نماهای پائین قرار دارند تزیینات ستاره شکل دقیقی نصب شده و در هر یک از دو مربع بالا ۹۹ قطعه مشبک قرار داشته که فعلاً در مربع شرقی شش قطعه و در مربع غربی چهار قطعه باقی مانده و در هر قطعه یک گل چهارپر بشکل (X) نقش شده است .

اهمیت تاریخی مسجد - این مسجد علی‌رغم زمین لرزه‌های شدید و تحمل تعمیرات مکرر شکل و هم‌چنین تاریخ بنای اصلی خود (۶۰۹ هجری قمری برابر با ۱۲۱۲ میلادی) را حفظ کرده و از مساجد دو ایوانی دیگر خراسان (مسجد زوزن ۲۰ و مسجد فریومد) ۴۱ سالم‌تر مانده است و با توجه بتاريخ همین مسجد است که می‌توان تاریخ تقریبی ساخت دو مسجد مذکور را معین کرد . زلزله اخیر گناباد به بنای این مسجد صدمه زده است ولی بازمی‌قیافه اصلی و تزیینات ابتدائی آن چون کتیبه‌های کوفی ، آجرها و قطعات مشبک طرفین دو ایوان و دو مدخل و نقوش مدخل شمال شرقی و محرابهای ایوان بزرگ و شبستان شرق ایوان شمالی باقی‌است و هنوز این مسجد یکی از بناهای مشخص و مورخ اواخر دوره خوارزمشاهیان بشمار است .

19 - M. Godard, Athar-é Iran, T. IV, 1949. p. 145.

۲۰ - خرابه‌های زوزن در ۶۰ کیلومتری جنوب غربی خواف از توابع خراسان واقع است .

۲۱ - فریومد در قرن هشتم کرسی ولایت جوین بوده است :

ترتیب آجری و سفالی نمای دیوار غربی ایوان شمالی مسجد جامع گناباد

۴ - طاق‌نماهای رویهم قرار گرفته دو دیوار طرفین ایوان (صرف نظر از خود ایوان که یک بنای بسیار معمول عهد ساسانی است).

مطلب مورد تعجبی که در ترتیب این مسجد بچشم میخورد استعمال میخهای گلی با گُل لعابدار است. این کار در ایران یک سابقه ۳۳۰۰ ساله دارد. در بعضی از مدخلهای کاخ چغازنبیل منسوب به اوتاشگال پادشاه ایلام (۱۲۲۷ - ۱۲۳۴ ق. م) میخهایی از گل پخته وجود داشته که گُل آنها با لعاب آبی مزین و نام بانی زیگورات، اوتاشگال، در آن مشخص شده بوده است. این میخها در نصب و استحکام آجرها بکار رفته است.^{۴۴}

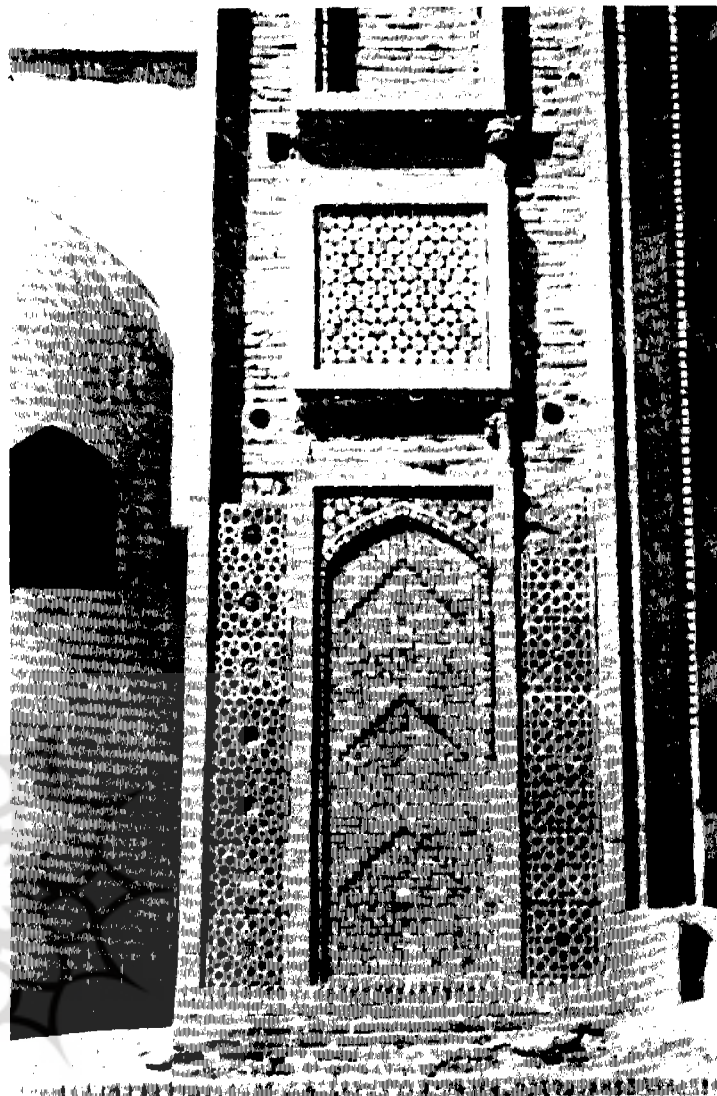
مسجد جامع گناباد رابطه خود را رویهم رفته با بناهای دوره سلجوقی از لحاظ پلان و فرم و مصالح حفظ نموده است ولی ترتیبات هندسی نما، دیوارهای طرفین ایوانها و مدخل مفصل‌تر و دقیق‌تر است. ایجاد حروف کوفی با آجر یکی از کارهای عهد سلجوقی است و ما نمونه خوب و نسبتاً سالم آن را در مسجد زواره از توابع اردستان^{۴۵} می‌بینیم. قبل از سلجوقیان نیز این کار معمول بوده و نمونه بارز آن برج لاجیم مورخ ۴۱۳ هجری در شمال ایران است. در خارج پایه گنبد مخروطی این برج دو کتیبه وجود دارد یکی با خط پهلوی و دیگری با خط کوفی. هر دو کتیبه با آجرهای تراشیده در زمینه سفید گچی

مسجد جامع گناباد مانند دو مسجد زوزن و فریومد از نظر پلان شباهت کاملی به قسمت اختصاصی کاخ فیروزآباد^{۴۶} مربوط به اوایل دوره ساسانی دارد ولی مطلب جالب توجه‌تر مربوط به پوشش ایوانهای مسجد است که پوشش تالار مستطیل ایوان کرخه مربوط بزمان سلطنت شاهپور دوم را بخاطر می‌آورد. ما دیدیم که سقف ایوان بزرگ مسجد عبارت از چهار گهواره عرضی است که بکمک پنج قوس عرضی تعبیه شده است (عکس شماره ۲). تالار مستطیل ایوان کرخه مرکب از سالن مربع گنبددار و دو جناح است. سقف هر یک از دو جناح عبارت از پنج گهواره عرضی است که بکمک قوسهای عرضی تعبیه شده‌اند^{۴۷}. تفاوتی که وجود دارد در فرم سقف است باین معنی که قوسها و گهواره‌های عرضی ایوان کرخه هلالی و از ایوان مسجد گناباد جناخی است.

در ایوان کوچک مسجد نیز چهار عنصر معمول در زمان ساسانی بکار رفته است:

- ۱ - سقف مرکب از ۳ قوس و سه گهواره عرضی.
- ۲ - نیم گنبدی که با کمک گوشوار، معروفترین المان معمول عهد ساسانی، صورت گرفته است.
- ۳ - درگاهی که در انتها و پهلوی ایوان ساخته شده و در هر دو ایوان حیاط اختصاصی کاخ فیروزآباد وجود دارد.

وانسلیمی و پالمت‌ها مزین شده است. در بالای قسمت مرکزی ظرف دومرغابی روبرو و در طرفین يك درخت نقش شده‌اند و سر آنها مانند سر دو پرنده‌بی که در بالای در مدخل شمال شرقی مسجد گناباد وجود دارد به عقب برگشته است. در پایین دوز کوهی بالدار بهمین ترتیب در طرفین يك درخت قرار دارند و یادآور سنتهای قبل از اسلام و حتی سه هزار سال قبل از میلاد در ایران می‌باشند. سر این دو حیوان^{۲۸} نیز به عقب برگشته است. مسجد جامع گناباد با بناهای مابعد خود نیز پیوند دارد زیرا عناصر کلی معماری ایران همیشه ادامه داشته و حیاط و ایوان و سالنهای ستوندار در دوره‌های بعد نیز مورد استعمال بوده‌اند.

از تزیینات بنا آنچه در دوره‌های بعد بخصوص دوره صفوی مورد استفاده بیشتر قرار گرفته قطار پیچ است که قبلاً در تزیینات طاق نماهای خارج مقبره شاه اسماعیل سامانی در بخارا مربوط به اواخر قرن سوم هجری بکار رفته است.^{۲۹} می‌توان در این مورد محراب سالن گنبددار مسجد جامع اشترجان اصفهان مورخ ۷۱۵ هجری^{۳۰} و محراب مسجد جامع ابرقو مورخ ۷۳۸ هجری^{۳۱} را نام برد. در دوره تیموری نیز باین تزیین توجه شده و هم‌اکنون نمونه‌های روشنی در خارج مرزهای فعلی ایران وجود دارد و می‌توان در این مورد مدرسه الغیبک بخارا مورخ ۱۴۱۷ میلادی^{۳۲} و مدرسه الغیبک در سمرقند مورخ ۱۴۲۰ میلادی^{۳۳} را نام برد.

تزیینات حصیری گچی و سفالی و هم‌چنین لوزیهای آجری مسجد جامع گناباد نیز در دوره‌های بعد بتفصیل و کثرت استعمال شده‌اند و ما می‌توانیم تزیینات مدخل مقبره بابزید بسطامی

لوزیهای تزیینی نمای دیوار غربی ایوان شمالی مسجد جامع گناباد.

22 - Persian architecture, A.U. Pope, 1965. p. 55. No. 41.

23 - M.A. Chosy, Histoire de l'architecture, Paris, 1908 - T.I.

24 - Edith porada, Iran ancien, Paris, 1963. p. 52.

25 - M. Godard, Athar-é Iran, T. 1 - Paris. 1936, p. 302.

26 - Idem, p. 113 - 114.

27 - M.g. Wiet - Syria, 1932. p. 72.

28 - M. Pope Masterpieces of Persian Art - 1945. p. 101.

۲۹ - ابنیه و آثار تاریخی اسلام در اتحاد شوروی، مؤسسه روحانی

مسلمانان آسیای میانه و کازاخستان - تاشکند، تصویر شماره ۱.

۳۰ و ۳۱ - معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، اثر دونالد

ن. ویلبر، ترجمه دکتر عبدالله فریار، تهران ۱۳۴۶، تصویرهای شماره

۹۵ و ۱۹۲.

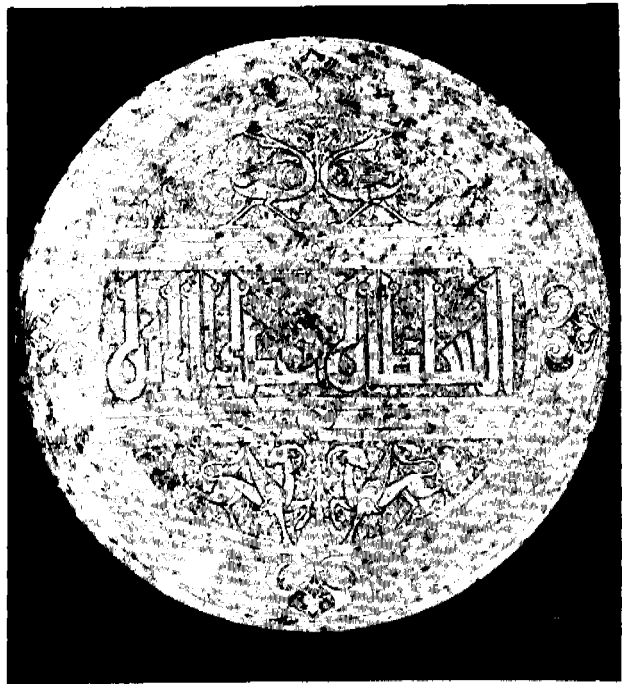
۳۲ و ۳۳ - ایضاً ابنیه و آثار تاریخی اسلام در اتحاد شوروی،

تصویرهای شماره ۵۸ و ۶۰.

صورت گرفته‌اند.^{۳۶}

نقوش اسلیمی و صلیبی و حیوانات متقارن نیز بخصوص در اواخر دوره سلجوقی مورد استعمال بوده‌اند. نمونه بارز ما در این مورد نقش برجسته گچی است که از ری بدست آمده و فعلاً در موزه پنسیلوانیا است. این نقش که مورخ ۵۹۰ هجری است يك صحنه تاجگذاری را نشان میدهد ولی در آن نقوش اسلیمی، کتیبه و گیاهان دیده^{۳۷} می‌شوند. نمونه مربوط به حیوانات متقارن عبارت از يك سینی نقره است که توسط ملکه وقت به پادشاه سلجوقی آلبارسلان هدیه شده است (عکس شماره ۷) و فعلاً در موزه هنرهای زیبای بوستون وجود دارد. تاریخ این سینی ۴۵۹ هجری است و سطح آن با خطوط کوفی

همین لوزیها یا کثیرالاضلاعها، صلیبها و اضلاع تاییده شده را در سردر جنوبی مسجد مفاک عطاری بخارا مربوط به قرن دوازدهم میلادی مشاهده^{۴۸} می‌کنیم. در مقبره شاه فاضل فرغیزستان منسوب بقرن دوازدهم میلادی مشبکی است^{۴۹} که کثیرالاضلاعهای متقاطع تریبینی آن بسیار نزدیک به نقوش سفالهای جنب مدخل جنوب شرقی مسجد گناباد است. این احتمال ضعیف نیز از بین می‌رود و می‌توان معتقد شد که این نوع تریبین در مشرق ایران رواج داشته و در مسجد جامع گناباد بکار رفته است.

سینی نقره عهد سلجوقی.

۳۴ و ۳۵ و ۳۶ - معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، اثر دونالد ن. ویلبر، ترجمه دکتر عبدالله فریار، تهران ۱۳۴۶، تصویرهای شماره ۳۲، ۳۴، ۸۱ و ۸۴، ۱۴.

۳۷ - ایضاً معماری اسلامی ایران، ص ۱۶۹.

۳۸ - ابنیه و آثار تاریخی اسلام در اتحاد شوروی، مؤسسه روحانی مسلمانان آسیای میانه و کازاخستان - تاشکند، تصویر شماره ۸.

۳۹ - ایضاً تصویر شماره ۱۲.

۴۰ - متمم زیر نویس شماره ۱۱ (۷ دسته بناهای ایران در دوران اسلامی از لحاظ پلان):

الف - بناهایی که بشکل چهارطاقی ساخته شده‌اند و پلان آنها عبارت از مربعی است که سقفش را گنبد مدوری تشکیل داده است. بهترین نمونه این نوع بناها تالارهای جنوبی و شمالی مسجد جمعه اصفهان مربوط به دوره سلجوقی است که از چهارطاقهای زمان ساسانی الهام گرفته‌اند.

(Persian architecture A.U. Pope, 1965. No. 105).

ب - بناهای دارای یک ایوان که نمونه بارز آن مسجد نیریز است که بعدها بصورت مسجد دایوانی درآمد است. احتمالاً این بنا از حیاطهای اختصاصی کاخهای سروستان و فیروزآباد دوره ساسانی الهام گرفته است.

(L'art de l'Iran, 1962, p. 345, par M. godard)

ج - بناهایی که از ترکیب چهارطاقی و ایوان بوجود آمده‌اند مانند مسجد اردبیل که شباهت فوق‌العاده به قلعه دختر فیروزآباد ساسانی دارد (Idem l'art de l'Iran, p. 337)

د - مساجدی که بشکل تالار مستطیل ساخته شده و در وسط آن گنبدی وجود دارد مانند مسجد محمدیه یزد که احتمالاً از تالار ایوان کرخه ساسانی الهام گرفته است.

(Idem l'art de l'Iran, p. 359)

ه - بناهای دارای دایوان مانند مساجد گناباد و زوزن و فریومد که از حیاط اختصاصی کاخ فیروزآباد ساسانی الهام گرفته‌اند.

(Idem l'art de l'Iran, p. 345)

و - بناهایی که دارای یک حیاط چهارگوشند و در هر ضلع حیاط یک ایوان قرار دارد و غالباً ایوان جنوبی بیک تالار مربع گنبددار منتهی میشود مانند مسجد جمعه اصفهان، گلپایگان، گوهرشاد مشهد که پلان آنها به پلان کاخ اشکانی آشور و تالار کاخ بیشابور ساسانی شباهت دارد. (Idem, l'art de l'Iran, pp. 339 et 228).

ز - بناهای صلیب شکل مانند مملائی طرق مشهد و مملائی یزد که به چهارطاق بازه هور خراسان مربوط به دوره ساسانی شباهت دارند.

(Idem, l'art de l'Iran, pp. 339 - 340 - 391).

مورخ ۷۰۰ - ۴۷۱۳ هجری و داخل مقبره سلطان محمد^{۴۵} اولجایتو مورخ ۷۰۵ هجری و ستونهای نیمه مدور میلرادکان مورخ قرن هفتم^{۴۶} هجری را مثال بیاوریم. در این جا می‌باید یادآور شد که دونالدن ویلبر در ضمن بیان مسجد فریومد اینگونه نقوش حصیری یا تسمه‌ای سفالی بدون لعاب را مربوط به دوره مغول دانسته و تصور نموده است که این تزیینات پس از خراب شدن بنای دوره سلجوقی در ضمن تجدید و یا تعمیر بنا صورت گرفته‌اند و دلیل خود را بر شایسته این تزیینات باطرحهای تسمه‌ای بسطام و طرحهای تسمه‌ای گچی مقبره اولجایتو متکی نموده است. شاید ویلبر در موقع مطالعه خود به مسجد جامع گناباد و تاریخ روشن آن توجه نداشته است. وی اشاره بنظر گذار فرانسوی و آجرچینی سبب شکل سلجوقی کرده و بالاخره تاریخی در حدود ۱۳۲۰ میلادی (۷۲۰ هجری) معین^{۴۷} نموده است. با توجه باین بیان احتمال ضعیفی می‌رود که تزیینات حصیری مسجد جامع گناباد مانند مسجد فریومد فروریخته و یا اصولاً به علت حمله مغول انجام نگرفته و در دوره مغول تکمیل شده باشد ولی با توجه به اینکه:

- ۱ - ویلبر سند کتبی و یا تاریخ قطعی ارائه نکرده است.
- ۲ - نقوش حصیری مسجد جامع گناباد که سالم مانده در جوار کتیبه کوفی قرار دارد و چون روش خط کوفی زمان سلجوقی روشن است معلوم میشود که کتیبه و تریبین حصیری هر دو مربوط بتاریخ اصلی بنا است.
- ۳ - قبل از ایجاد مسجد جامع گناباد این نقوش حصیری در خراسان و مناطق مجاور آن معمول بوده و ما بطور واضح